

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

<http://shyn.ru>
shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

№11
(18896)

2017 чылдың
февраль 2
четверг

Хүннүн үнери — 08:21
Ажары — 17:06
Хүн дурту — 08:45

Садар өртээ хостуг 12+

Бөгүнгү
үндүрүлгөдө:

•Тываның
Баштыңының
ажыл-херээ
ХУУ
АЙТЫРЫГЛАР-
БИЛЕ ХҮЛЭЭП
АЛГАН 2

•Төгөрик стол
ОРТУМАК
ЭРТЕМНИГЛЕРНИ
ДЕТКИИРИ-
БИЛЕ... 3

•Шажын-чүдүлгө
АК ПАДМАНЫҢ
ТУДУКЧУЗУ 5

•Чырыткылыг
мөгейиг
БАЛАЛБАС
ИСТИ
АРТТЫРГАН 6

ХӨӨМЕЙ, СЫГЫДЫ-БИЛЕ АЛДАРЖААН

Хөөмей-сыгытты болгаш тыва улустуң ырыларын делегейде алдаржыдып чоруур ат-сураглыг
«Чиргилчин» фольклор бөлүк бо чылын тургустунганындан бээр 20 чыл оюн демдегеп турар.
Сураглыг бөлүк-биле интервьюну 7-ги арындан номчуңар.

Эргелериң билир сен бе?

ШАЛЫПЧЫ АЙНЫ ЧАРЛААН

ТР-ниң ИХЯ-зының дыңнатканы-биле алырга, 2016 чылда республикада назы четпээннер ортузунда кем-херек үүлгедишкннери 18,9 хуу азы 2015 чылда турганындан 2 катап эвээжээн. Оор болгаш үптөкчи кем-херек үүлгедишкннериниң саны 17,2 хуу кызырылган.

ИХЯ-ның Профилактика албаны чурум үрээшкннеринге хамаарыштыр мониторингини органиастап, назы четпээн кижини кем-херек үүлгедишкннин кылырынче кандыг байдалдарда чүү чыгап турарын тодарадыры-биле психологтук-педагогиктиг истелгени чоруткан. Түннелинде назы четпээннер ортузунда, ада-иелер болгаш оларның хоойлу езугаар төлээлериниң талазындан эрге-хоойлуну чедир билбези илерээн.

Ынчангаш ТР-ниң Чазаның чанында Назы четпээннер херектериниң болгаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязы уругларның болгаш элээдилерниң, ада-иелерниң болгаш башкыларның кичээнгейинге «Эрге-хоойлу бижик-билиниң 5 кичээли» деп профилактиктиг шалыпчы айны январь 25-тен февраль 28-ке чедир чарлаан.

Шалыпчы айның кол сорулгазы — назы четпээннер ортузунга чурум үрээшкннин болдурбазы, оларга эрге-хоойлу билиглерин өөредир. Ооң-биле чергелештир ада-иелерниң, өөредилге организацияларының башкыларының хоойлу-дүрүм талазы-биле билин бедидери болур.

Шалыпчы айның дургузунда ТР-ниң Чазаның, РФ-тиң Истелге комитетиниң ТР-де

Истелге эргелелиниң, ТР-ниң ИХЯ-ның, РФ-тиң ККФА-ның ТР-де эргелелиниң, ТР-ниң Прокуратуразының төлээлери акцияга киржип, бүгү талаалыг деткимчени көргүзөр.

Назы-хар аайы-биле школа-чыларга таарыштыр ажилдап кылган методиктиг сүмелерге даянып, «уруг бүрүзүңге чедирериниң» аргазы-биле тургустунган ужуражылгаларны өөредилге черлеринге эрттирериниң планын тургускан. «Эрге-хоойлу бижик-билиниң 5 кичээли» «төгөрик стол», диспут, специалистиниң тайылбыры, ажил-агыйжы оюн, үлгерлиг өгбүлелер-биле ужуражылга, аргадуржулга солчулгазы кылдыр эрттирер. Назы четпээннерниң хайгаарал чок артар чоруун болдурбазы-биле база корум-чурум хажыдышкыннарын баш удур болдурбазы-биле профилактика чорудар албанчы ажилдакчылары болгаш албан черлериниң төлээлери школаларга чедип, хоойлу-дүрүм хажыткан элээдилерге онза кичээнгейни углаар.

Агаарның температуразы кудулаанындан ийикле азы кандыг-бир чылдагаан-биле карантин чарлаан таварылгада, шалыпчы айны эрттирериниң хуусаазын ажилчын бөлүк узадып болур. Амгы үеде грипп болгаш тыныш органның онза халдавырлыг аарыглары дээш карантинни чарлааны-биле акцияны соңгаарлаткан.

ТР-ниң Чазаның чанында Назы четпээннер херектериниң болгаш оларның эргелерин камгалаар талазы-биле ведомстволар аразының комиссиязы — бо чарлаттыг шалыпчы айның координатору.

ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

Партийжи амыдырал

ЧАА СОРУЛГАЛАР

Тыва Республиканың Дээди Хуралының биче хуралдаар залында «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның активиниң — партияның кежигүннери Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаттарының, партийжи фракцияның кежигүннериниң, партияның тус чер салбырларының удуртукчуларының чөвүлел хуралы «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның регионда салбырының бирги секретарының оралакчызы Артур Монгалдың удуртукчулары-биле январь 31-де болуп эрткен.

Бо чылдың январь 21-22 хуннеринде Москвага болуп эрткен «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның XVI съездизиниң түңнелдерин болгаш партияның регион салбырының кол сорулгаларын чөвүлел хуралга чугаалашкан. Партияның XVI съездизиниң ажилына Тываның төлээлери чедиишкнниг киришкен. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол Партияның Дээди Чөвүлелиниң кежигүнүңге соңгутканы ооң херечизи деп чөвүлел хуралдың киржикчилери демдеглээн.

«Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның регион

салбырының кол сорулгаларын чугаалажып турда, соңгулдалар аразында үеде чер-черлерде салбырларның ажилында четпестерни Артур Монгал шүгүмчүлээн. Кежигүннер саны, дадывырлар чыыр талазы-биле эки чүүлдер бар-даа болза, чер-черлерге партийжи ажилды соңгулдалар аразында үеде канчаар чорударын партия иштинде билбес ышкаш кылдыр меңээ сагындырар-дыр деп, ол чугаалаан. Ынчангаш партияның тус чер салбырларының ажилын сайзыраңгайжыдар, партийжи ажилга чонну хаара тудар деп чөвүлел хуралга шийтирилээн.

2017 чылды «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның регион салбырынга «Тус чер салбырларының чылы» деп чарлаан, ону канчаар эрттирерин база чугаалажып көргөн. Ооң бир кол угланышкыны чер-черлерге партийжи өөредилге семинарларын органиастаары.

Партияның тус чер салбырларының удуртукчуларынга кордакчыларны база чугаалажып көргөн. Ниитизи-биле 19 кордакчыны партияның чер-черлерде күүседикчи комитеттериниң удуртукчуларынга томуйлаарынга деткимче алыры-биле чогуур документилерни «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Төп күүседикчи комитетинче чоруткан.

Ай-кыс МОНГУШ.

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫ ШОЛБАН КАРА-ООЛ
НАЙЫРАЛ ОРДЕНИ-БИЛЕ ШАҢНАТКАН

Россия Федерациязының Президентизи В. Путин күрүне шаңналдарын тыпсыр дугайында чарлыкка ат салган. Ук Чарлыкты интернеттиң эрге-хоойлу порталында парлаан.

Улуг театрының балет труппазының балетмейстери Юрий Григорович январь 2-де 90 харлаан. Ада-чурт культуразының болгаш делегейниң хореография уран чүүлүнүң сайзыралына кайгамчык чедиишкннери база хөй чылдарда үре-түннелдиг ажилы дээш Юрий Григорович Ыдык Апостол Андрей Первозванный ордени-биле шаңнаткан.

«Ада-чуртунга ачы-хавыязы дээш» ордениниң II чергези-биле кинорежиссер Владимир Меньшов, III чергези-биле режиссер Александр Прошкин шаңнаткан. Күш-ажылчы чедиишкннери, идеп-кейжи хөй-ниитичи ажил-чорудулгазы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга Найырал орденин тывыскан.

Шаңнатканнарның аразында самолет тудар «МиГ» корпорацияның ужудукчу-шенекчизи Вадим Селивановтун ады база бар. Ол «Эрес-дидим чорук» ордени-биле шаңнаткан. 2014 чылдың декабрьда Вадим Селиванов «МиГ-29 КУБ» хыдыкчы самолет шенелде ужудушкуннарының үезинде үрелгеш, чайлып бадарга, ону Чомодурова суурнунуң школазындан болгаш чурттакчылыг бажыңнарындан чайлаткан.

Чурттар аразының космиктиг станциязынга

үргүлчүлелдиг ужудушкуннарының үезинде эредидим, бедик мергежилдиг чоруун көргүскени дээш «Ада-чуртунга ачы-хавыязы дээш» ордениниң чергези-биле Антон Шапплеров, III чергези-биле Олег Кононенко шаңнаткан.

Москваның «Вымпел» машина тудар заводун бөлүк ажилдакчылары тускайлаан техниканы тугузарына төлөптүг салышкыны дээш күрүне ордени болгаш медальдарына база төлөттү болган.

Хөй националдыг болгаш аңгы-аңгы шаңгы чүдүлгелиг чоннар аразына тайбыңны болгачаңгыс эп-сеткилди быжыглаарына улуг салышкыны дээш Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол 2015 чылда РФ-тиң Президентизиниң Чарлыкты «Ада-чуртунга ачы-хавыязы дээш» медалы-биле шаңнатканын сагындырып каалы.

«Президент В.В. Путинниң командазының кежигүнү болуру мээң арын-нүүрүм, ат-алдарымдыр. Бодувустунга төрөөн республикавысты турум чоруу, сайзыралы дээш ниити херээвис мээң хууда салышкынымны үнелеп көрүп тура меңээ өөрүнчүг-дүр.

Чаңгыс чер-чурттугларым, шынын чугаалаага, Найырал орденин хууда шаңнал кылды хүлээп көрбейн турар мен. Чаңгыс дем болгаш чаңгыс эп-сеткил бистин хөй националдыг Тывабыста — бүгү-ниитиниң херээ, аңа кижиги бүрүзүнүң кириген үлүг-хуузу бар. Ул күрүневисти быжыглаарына салышкыннарынысты салып, республикавысты улам экижиди алыр дээн күзел-чүткүлдериности, чедиишкннеривисти Россияның, ооң Президентизини үнелеп турары бистерге өөрүнчүг болуру чугаажок» деп, Шолбан Кара-оол интернетте бодуну блогунда бижээн.

Тываның Баштыңының ажил-херээ

ХУУ АЙТЫРЫГЛАР-БИЛЕ
ХҮЛЭЭП АЛГАН

Тула областа «Тулачермет-Сталь» заводтун тудуунга вахта аргазы-биле ажилдап тургаш, шалыңын албаан республиканың 30 чурттакчызынга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол дузалажып эгелээн.

Мегелеткен ажилчыннарга дуза чедирерин оларның өмүнээзинден Шагаан-Арыг хоорайның чурттакчызы Даг-Херел Байыр Тываның Баштыңындан дилээн, ол вахта бригадазының удуртукчузу кижиги-дир. Январь 27-де Россияның Президентизиниң Хөй-ниити хүлээп алышкын өрээлинге Шолбан Кара-оол чонну хүлээп ап турда, бодунуң өөрүнүң дүвүрелиниң дугайында Даг-Херел аңаа чугаалаан.

Д-Х. Байырның чугаалап турганы-биле алырга, Новосибирскиде бүрүткеттинген «Ирбис» компанияның тарадып турганы чарлалын езугаарына чорупкан. Аңаа келген дораан завод тудуунда керээлиг организацияның удуртукчулары-биле күш-ажыл керээзин бот-тускайлаң чарып алыр дээш чадашкан. Оларга Хакасияның болгаш Алтайның чурттакчылары база каттыжып келген соонда, ноябрь 10-да, ажилдап эгелей берген. Бажың тудукчузу улуг эвес-даа бол, аванс акша бижип бээрге, аңаа бүзүрээш, керээ дугайында айтырыг көдүрбейн барганнар.

Ооң соонда тудугжулар кандыг-даа акша ап көрбээнер. Шалың орнунга чаа чыл байырлалдарының бүдүүзүндө оларга дедир чанар билеттерни тыпсып бергеш, сөөлзүредир үзе санажып кааптарын бүзүрөткеннер. Кижиги бүрүзү 40 муң рубль алырын оларга тудукчу аазаан, мынчага чедир акша-даа, оларны ажилдадып турган керээлиг организациядан медээ-даа кел-

бээн. Туладан чоруур мурнунда Хакасияның болгаш Алтайның ажилчыннары-биле кады ажил төлөвин албаанының фактызының дугайында Туланың Киров районунуң прокуратуразында билдиришкн киригенин Байыр дыңнаткан.

Тулада ажил берикчизи-биле күш-ажыл керээзин бадыткап турар документилерниң чок болуп турары-биле бо айтырыгны шийтирилээр нарын дээрзин Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол сагындырган. Ындыг турбуже ак сеткил-биле ажилдап каан акшаны төлөвейн баар эрге кымда-даа чок дээрзин Тываның Баштыңы сагындырган. Бир эвес ажил берикчилериниң ажилчыннары мегелээни илереп келир болза, эрге-чагыргалар аңаа киржип, чоннуң хоойлу езугаар эрге-ажыктарын камгалаар хүлээлгелиг.

Байыр олурда-ла Тываның Баштыңы Тула областың губернатору Алексей Дюмин-биле телефон дамчыштыр

харылзашкан. Тывадан барган ажилчыннарның дугайы кысказы-биле таныштыргаш Шолбан Кара-оол Россияда бир дугаар каң бүдүрүлгези эгелээн улуг бүдүрүлгени боду контролдап турар губернатордан бо байдалды хан сайгарып көөрүн дилээн. О айтырыгны шийтирилээр боттарының оралакчылары Ирина Волкова биле Ольга Натсак олар күүседир дээрзин регионнар удуртукчулары дугурушканнар.

«Тулачермет-Сталь» заводтун тудуунче Сибирьден элчеглиг ажилга ажилдап барганнарның ажил төлөвини төлөвейн барган фактызының талазы-биле байдалдарны ханнаарына эргежок чугула медээлерни Тула областың оралакчы губернаторунче чоруткан.

Тываның Баштыңының хууда хүлээп алышкынына ооң өске ийи хамааты база кири чораан.

ТР-ниң албан езузуну сайтында

Көдээ ажил-агый ярмаркаларының түңнели

БҮДҮРҮКЧҮЛЕРГЕ,
ЧОНГА-ДАА АЖЫКТЫГ

ТР-нің Көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем ямызы тус черниң бараан бүдүрүкчүлерин деткээн ярмаркаларның түңнелдерин ТР-нің Чазанга илеткээн. 2016 чылдың дургузунда республикага көдээ ажил-агый продукциязын садып-саарган ярмаркаларның саны 2015 чылга деңгээрге, 2 катап өзүп, 752 четкен. Оларның ниити санының өскени-биле чергелештир, географиязы алгып, ярмаркаларның үш кезини кожуннарга эртип, садыглаар шөлдерниң хемчээли улгатканын специалистер демдеглээн.

Амгы үеде республикада катамал ажилдыг 6 ярмарка бар. Оларның үжү Тываның Кызыл-Хем, Чөөн-Хемчик, Шагаан-Арыг, Тажык, «Олеся» кедээ ажил-агый кооперативиниң акша-

Танды, Чөөн-Хемчик база Өвүр кожуннарның төптеринде рыноктар. 2017 чылдың төңчүзүндө Шагаан-Арыг хоорайга шывыгыг рынок немежир, ону хуу инвестор «Олеся» кедээ ажил-агый кооперативиниң акша-

хөреңгизи-биле тудуп турар.

Ындыг-даа болза кожуннар-да ярмарка садыглажышкынар доктаамал эвес эртип турарын демдеглээн. Олардан Кызыл кожунга көдээ ажил-агый продуктуларының ярмарказы эң хөй 48 катап эрткен. Ийги черде Чөөн-Хемчик, 2016 чылда 40 ярмарка болган. Сүт-Хөл кожун 33 ярмарканы органиастааш, үшкү черге үнген. Чеди-Хөлге — 16, Тожуга — 14, Каа-Хемге — 13 база Өвүрге 10 ярмарка эрткен. Мөңгүн-Тайга биле Улуг-Хем кожуннар 8-8 ярмарканы эрттирген. А арткан кожуннар 1-ден 7 хире ярмарка садыглажышкыны чоруткан.

Кожуннарга эрткен ярмаркаларны сайгарып түңнөп көөргө, арттар болгаш хуу дузалап ажил-агыйының ээлериниң киржилгези-биле тус чер ярмаркаларынга ортумаа-биле 15 хире бараан бүдүрүкчүлери киришкен. 2016 чылда олар ниитизи-биле 19,7 млн. рубльдин продукциязын садып-саарган. Ынчаарга Кызыл хоорайга болуп эртип турган көдээ ажил-агый продуктуларының ярмаркаларынга ортумаа-биле 19,2 млн. рубльге барааннарны саткан. Хоорай иштиниң садыг шөлдеринден Иркутская кудумчузунда ажык рынокка эң хөй — 12 млн. рубль түңге көдээ ажил-агый продуктуларын садып-саарган. 2016 чылда республикага көдээ ажил-агый ярмаркаларының ниити саарылгазы 39 млн. рубль чедип турар.

Даш-оол МОНГУШ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Регионнарның судалы

МӨӨРЕЙНИ ОЙНАП АЛГАН

Билиг бээриниң шына-ры куду болгаш таарымча чок социал байдалдарда ажилдап турар школаларда өөредилгениң шына-рын бедидеринге хамаарыштыр ТР-нің Өөредилге болгаш эртем ямызының төлөвилели РФ-тиң Өөредилге ямызының мөөрейин ойнап алган. Ынчангаш 2017 чылда ол сорулгага 765,3 муң рубль хемчээлдиг субсидияны алыр.

Россияның Чазан мөөрейиниң түңнелдери-биле акша-хөреңгини үлээр дугайында айтышкыны бадылаан. Субсидия акшаларын ук школаларга саң-хөө болгаш методиктиг деткимчениң чаа модельдерин болгаш механизмдерин кириеринге, өөредилгениң үре-түңнелдиг болурун экижидеринге хамаарыштыр программаларга мониторингилерни эрттиреринге ажыглаарын ук документиде айтылган.

ТР-нің Өөредилге болгаш эртем ямызы чедимче чок школаларны сайзырадырының программасын бодунуң үлүү кылдыр 1 млн. рубльдин магадылалын тургузуп тура, мөөрейиниң түңнели-биле оон элээн хөй акша-хөреңгини ойнап аптар боор бис деп кордап турганын дыңнаткан. Дузаламчы акшаның эвээш болганының чылдагааны — федералдыг яамы мөөрейиниң негелдезин өскерттип, мурнунда бадылап турганы 20 регионун санын 45 чедир өстүрген.

Оон чылдагаанындан чүгле Тыва эвес, еске-даа тиелекчи

регионнар айыттыг херегелеринден эвээш түңнүг акшаны алганнар. Чижээ, кожавыс Алтай Республиканың алыр ужуруг субсидия акшазы 499,3 муң, а Хакасияныкы — 680,3 муң рубль болган. Красноярск край бо мөөрейге 2,4 млн. рубльди камгалап алган.

Билиг бээриниң шынары куду болгаш чедимче чок социал байдалдарлыг школаларга өөредилгениң шынарын бедидери-биле күрүнеден субсидия акшазын бээрин РФ-тиң Президентизи В.В. Путин даасканын сагындыраал. Чурттуң баштыңы кандыг школаларны «чедимче чок» деп санаарын «Шын чоруктуң тудуу. Россияга социал политика» деп чүүлүнде мынчаар бижээн:

«Ындыг школаларда тергип өөредилгелиг өөреникчилер, олимпиадалар киржикчилери чок, уругларның хөй кезин өөредилгеде, орус дылда бергедээшкннерлиг, турум эвес сагылга-чурумнуг болуп турар. Ук школа социал чада болуп хүлээлгезин күүсетпейн, социал аңгылаашкыны тургузуп эгелээр. Уруглар боттарының өг-бүлезиниң социал болгаш культуруг байдалындан качыг-даваас ужуруг. Чүгле чедимчелиг уруглар-биле ажилдап турар гимназия болгаш лицейлер эвес, а берге социал байдалдарда ажилдап турар школалар база тускай деткимчени — методиктиг, кадрлар, саң-хөө дузазын алыр ужуруг».

ТР-нің Чазаның парлалга албаны.

Республика ярмаркаларының доктаамал киржикчизи Өвүр кожунда «Хээлер» мастерскаяның эргелекчизи Алексей Тумат Ыааштан чазан сарлыктары-биле.

Төгерики стол

Эрткен неделяда Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунга «Күш-ажыл рыногунуң ортумак эвенонун бедик мергежилдиг кадрларынга херегелерин тодарадыры» деп темага төгерики стол болган. Аңаа техникумнуң башкыларындан аңгыда Кызыл хоорай мэриясының социал политика департаментиниң, Россияның көдээ ажил-агый банкызының Кызыл хоорайда салбырының, хоорай судунуң, Иштики херектер ямызының, Чонну ажилга хаара тудар төптүң, Тывада каайлы чериниң, ОШАЧКИ-ниң специалистери киришкен.

Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунуң ректору Ольга Кондрашова төгерики столду ажыткан. Оон экижикчилеринге өөрүп четтир-ин илереткеш, техникумнуң аңгы-аңгы адырларында кысказы-биле таштырган.

Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунда улуг назылыг өөредилгелериниң бирээзинге хамаарып, Арга-дуржулгазы бедик шыкыларның өөреткен доозукчулары Тываның аңгы-аңгы улундарында чедикшииниң кылдап чоруур. Амгы үеде техникумнуң сургуулдары экономика болгаш бухгалтер, аъш-сүт продуктуларының технологи, эрге-хоойлу, туризм, банк кылы деп мергежилдерни

хүндүскү болгаш бот-өөредилге салбырында өөренип турарлар.

Техникум 20 ажыг чылдар дургузунда Новосибирскиде Сибириниң хереглекчилер кооперациязының университиди-биле кады ажилдажылганы кылып, доозукчуларын дээди эртем чедип алыры-биле чорудуп турар. Ындыг-даа болза доозукчуларның хөй кезин ажилдаары-биле Тывада артып каап турар таварылгалар хөй. Амгы үениң байдалы-биле ортумак өөредилге черин дооскан кадрларның ажил тывары берге апарганын барымдаалааш, техникум боттарының кадрларынга деткимче тывары-биле төгерики столду органиастаан.

Бир дугаарында ортумак эртемниг кадрларның ажил-агыйга тургустунарының дугайында айтырыгы чугаалашканнар. Ол талазы-биле Россияның көдээ ажил-агый банкызының специалисти Ксения Коновалова:

— Көдээ ажил-агый банкызы Россияда билдингир банкыларның бирээзи. Аңаа ажилдаары-биле дээди эртемниг специалистерни алыры чугула. Ындыг-даа болза Тывада көдээ ажил-агый банкызы 16 аңгы төптүг болгаш ажилдакчылар саны база хөй. Ажилчын олуттар бо-ла хосталы бээр, ылаңгыя херээжен улус уруг азыраарының шөлээзинче бо-ла үнер. Эң-не хөй кадрлар солчур ажилчын олут — касса. Кассир кижиниң ажылы нарын

болгаш харысалгалыг берге болгаш оон специалистери бо-ла солчур. Ынчангаш бистиң банк ажилды кылып шыдаар-ла болза, бедик мергежилдиг ортумак эртемниг специалистерни чамдыкта хүлээп ап турар. Олар чүгле 144 шактын немелде курстарына албан өөренир ужуруг. Ындыг курстарны бистиң банкыда тускай специалистер өөредип турар — деп чугаалады.

Ксения Коновалованың чугаазы техникумнуң башкыларына өөрүнчүг медээ болган. Оларның кассир мергежилдиг доозукчулары банкыга ажилдаар аргалыг болурлар.

ОШАЧКИ-ниң төлээзи инспектор Чингис Судер-оол:

— Техникумнуң эрге-хоойлу хамааржып турар мергежилдериниң доозукчуларына хамаарыштыр мындыг чүүлду чугаалаксадым. ОШАЧКИ-ге чаа кадрлар херек, ынчалза-даа аргалыг-ла болза дээди эртемниг болза эки. Амгы үеде Тываның ОШАЧКИ инспекциязынче 200 ажыг кордакчы билдиришкн кириген, оларның аразында дээди, ортумак-даа эртемниглер бар. Бир дугаарында, кордакчы кижиниң мага-бодунуң кадык, шыыраа, шериг херээн эрткени, шийттирбээни, юрист эртемниг болуру албан. Ийиде, психолог эмчиниң тести хыналдазы, үште, күш-шыдал талазы-биле эң-не нарын шылгалданы алып эртери дээш оон-даа өске

негелделерлиг. Ынчангаш дээди эрге-хоойлу ортумак эртемниг-даа болза дыка хөй кордакчылар үстүндө шылгалданы эртип шыдавайн баар. Ынчап кээрге келир үениң доозукчулары бо адаттыг негелделерге дүгжүп турар болза эки — деп сагындырган.

Оон аңгыда техникумнуң башкыларының талазындан эрге-хоойлу черлеринге ажилдап чораан, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада олурар хоочуннарны техникумга башкылары-биле чалаар болза кандыгыл деп айтырыг тургустунган. Шак ындыг арга-дуржулгазы бедик хоочуннарның дузазы-биле немелде курстарны база ажыдары күзенчиг дээрзин сүмелешкен.

Тываның чонну ажилга хаара тудар төвүнүң ажилдакчызы Алимбаа Лопсанайның тайылбыры-биле, 2017 чылдың январь айның байдалы-биле Кызыл хоорайда ажил чок чоннуң саны 8,3 муң (9,9 хуу). Оларның иштинден ажил чоктар черинде 5,8 муң кижиги бүрүткеткен. Төптүң талазындан аңгы-аңгы адырлардан ажилдарны дилээниниң түңнелинде 1,8 муң кижини доктаамал болгаш түр ажилдарже хаара туткан. Оларның аразында дээди, ортумак-даа эртемниглер бар. Чамдык күзелдиг улусту Чонну ажилга хаара тудар төптүң мурнундан тускай программа езугаар халас өөредип чорудуп турар.

Аныяктарга ажилдаар олут-

тар шуут чок дээрзи база шын эвес, чүге дээрже чамдык организациялар боттарына херек специалистерни тыппайн турар, а ажил тыппайн турар улустуң дооскан эртеми өске болур. А чамдык таварылгаларда акша-шалың айтырынга «үзүп» турар деп болур. Чамдык «чалгаа-пайлар» кылып шыдаар ажилдарына ызырымас болгулаар дээш чылдагааннар-ла хөй.

Төгерики столга көдүргөн бир кол айтырыгларның бирээзи сургуулдарның өөредилгиги практика эрттирер черлерин дугуржуп алыры. Ол талазы-биле ажилдакчылар башкыларны деткип, боттарының даргалары-биле сүмелешкеш, дыңнадытарын саналдаан. Тываның каайлы чериниң ажилдакчызы Павел Хлапов практика талазы-биле дугуржулгага чөпшээрешкеш, сургуулдарны хүлээп алырын дыңнаткан.

Төгерики столга чидиг айтырыгларны чугаалашкан түңнелинде, аныяк кадрларның ажил-агыйга тургустунарының талазы-биле ам-даа чогумчалыг хемчеглерни алырын, чонга херектиг, эң-не ажыктыг мергежилдерни, курстарны немей ажыдып, Чонну ажилга хаара тудар төпке дузалажып, ында бүрүткеткен чоннуң санын кызыраарына, техникум үлүг-хуузу кириер дээрзинге киржикчилер бүзүрелин илереткен.

Сайсуу ДАРГЫН-ООЛ.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

Чонунга хүндүткелдиг

ХЕНДЕРГЕНИҢ КЕНЭЭТТЕРИ

1985 чылда Ак-Тал ортумаа школына Красноярска хоорайга башкының дээди эртемни чедип алган, шевергин, бичежек мага-боттук аныяк башкы ажилдап чедип келгеш, бо хүннерге чедир аныяк салгалга билиин дамчыдып берип чоруур. Ол кымыл дизе, алыс боду Өвүр кызы, Хендергенин кени болган хоочун башкы Ольга Домбаева-на Долгар-дыр. Ол хей санны өөреникчилеринге география эртемниге быжыг билигн бербишаан, 2 кызын, 2 огулн өөнү ээзи Андрей Донгакович-биле төлөптүг кижилер кылдыр өстүрүп, эртем-билигге чедирип алганнар.

Башкы бодунуң ажилынга бердинген, оожум-топтук, кызымак, чонунга хүндүткелдиг. Мээң онзазын чоруур чүвем – Ольга Домбаева школага чурт-шинчилел музейиниң булуңчугажын тургускаш, дыка хей материалдарны чыып, ону аайлап кылганы. Ылаңгыя Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, ТАР-нын Арзылаң мөгези Донгак Бегзи-Хуурак

Хелин-ооловичиниң дугайында материалдарны чыып, ооң адын мөңгөжидеринге көскү үлүг-хуузу кириген кижилерниң бирээзи. Школаның доозукчуларының дугайында материалдар, «Жданов» совхозтун төөгүзү, суурнуң девискээринде турар албан черлериниң төөгүзү дээш байлак материалды чылыч-биле чыып, ону аайлап, кадагалаары дээрге улуг күштү, хей үе-шакты негээр ажил болгай.

Ынчангаш ажилы көскү, ал-боду биче сеткилдиг, эртемни ханызы-биле билер башкы-выс Ольга Домбаева Долгар бодунуң бо юбилейлиг чылында шаңнал-макталга төлөптүг боор деп идегеп олур мен.

База бир ажилынга төлөптүг, төрөл-дөргүлүгө дузалыг аныяк кеннивис – Ак-Талдың Биче-оол Монгул-оол аттыг Культура бажыңының директору Чинчи Борисовна Дугар дугайында бижижесим.

Чайын бир-ле херектиг Культура бажыңыга кире бердим. Чинчи Борисовна баштаан 5-6 хире кижик дискоткада сеп-

телге ажилын кылып турлар. Оларның-биле чугаалажып тура, хана үттээр, шопту кадар херекселдер, маска, хирээ дээн чижектиг эр-херекселдерни көргөш: «Эр ажилчыңар кым чүвөл?» — деп айтырамын, «Эр кижик чок, боттарывыс кылып тур бис» — деп харыяладылар. Шынап-ла, көөрүмге, Чинчи Борисовна өрүм тудуп алган хана үттээр тур.

Ынчалдыр-ла ажилчыңарын баштап алгаш, боду хол-биле тудуп кылып тургаш, Культура бажыңыңарың-сиги, чылыг-чырык кылдыр, сценада көжөгелерин, фойеде аскан каасталгаларын аяңныг, чаа үеге дүүштүр кылып алганын эскерип көрдүм.

Бир звес удуртукчу бүрүзү бодунуң ажилдаан черинге көскү «истерни» арттырып, сагыш-сеткилинден ажилдап турар болза, ындыг аныяк кижилерни деткип, улам өрү депшиир кылдыр өөредир болза, ынчан ажил-агы шуудаар, сайзыраар.

Анна ЧЫМЫЖЫК,
башкы.
Ак-Тал суур.

Кижизидилге дугайында

АДА-ИЕДЕН ХАМААРЖЫР

Төл чокта, төрө херээ
дамчыттынмас.

Төл чокта, төрөл чону
салгаттынмас.

Төл чокта, төөгү-даа
сураттынмас.

Төл чокта, Төрзэн
чурт-даа эзлеттинмес.

Чаштар дээрге аас-кежик,
өөрүшкүвүс.

Чаштар дээрге келир үе
салгалывыс.

Чаш малдың оюну чараш,
чаш уругнуң чаңы чараш.

Бо дээрге мээң класс шагын-га ада-иелерге эрттирип турган беседамдан дыка хей чылдар иштинде шыгжага чыткан үзүндүлөр-дир. Мону тып номчааш, ада-иелерге, аныяк башкыларга херек чадавас деп бодал-биле бижи олурарым бо.

Шынап-ла, чаш уругну бичиизинден улуг угаанныг кижилер кылдыр кижизидип ап болурун аргазы бар деп, эртемденер, башкылар бижи турар ышкажыл. Ону ада-иелер кичээңгейге ап, уругларын өске кижилерниң киржилгези чокка кижизидип ап болур. Ол бүгү чаш уругнуң каң кадыындан, бойдустан хайыралындан кончуг хамааржыр, ол чок болза, база берге.

Уруг чаа-ла төрүттүнүп, черге төк кээп дүжери билек-ле кижизидилге эгелээр. Чөргөктө чаш уруг ичелээр дей бергенде шимчеп, ыглай бээр. Ол безин кижизидилге болур. Амгы үениң чаш ажы-төлү бир-ийи айлыг тургаш-ла, карактарын хере көрүп, иезин танып, шуугап, чулчуруй бээр дыка эки-дир. Шаанда иезин ийи айлыг тургаш танып бээр, адазын алды айлыг тургаш танып бээр деп чугаалажыр турган. Уруг оттуп кээр-ле, чугаалажыры чугула. Чамдык улус ылбыргай чаш кижик чүңү дыңнаар дээр шын звес. Чугаалажыры дээр,

уругнуң мээзиниң сайзыраарына улуг дуза. Уруг чугааланып эгелей бээр, кижизидер деп бодал шын звес, ынчан озалдаанывыс ол.

Уругну долгандыр турар делегейни билип алырынга, сонур-гак болурунга чаңкытырарда, чараш ойнаарактар, өңүр идик-хеп, орун-дөжек-биле хандыра-ры албан. Оол уруг ойнааракты үрөп, катап кылып-даа болгай-ла. Ойнааракты үрөп каарга, хорадап, ажинмас, харын ону катап кылып каг дээр.

Шаанда өггө өскөн болгай бис, ынчангаш бир сактышкын. Угбам инек саарда, уругларын демир-орун будунга узун чепке узадыр баглап каар. Чаа кылаштай берген уруу туттунуп чорааш, ажык эжикиң эргининге келгеш, дашкаар көрүп, чүңү-даа эскерип турганын кижик кайгаар болгай. Ол ушкан кушту, аргарыгны, өглерни, инек-малды, инек сагган авазын хүннүң-не эскерип, бир-ле хүн чугаалай бээр болган. Бичи кижик бодун долгандыр бойдустан ынчаар билип ап турган. Өггө өскөн уруглар бичиизинден-не мен тыва мен деп медреселге өзер. Хоорайга өскөн уругларны сен тыва сен бе азы кым сен деп айтырарга, чамдыызы та дээр болгай. Ол олчаан чер-чуртунга чоргаарал чок кижик болур.

Бичи чаш төлдү авазы, ачазы чассыдып, херээңге чыпшыр тудуп, эргеледир. Ада-иезиниң чылыг, чымчак сеткилин, эки энергиязын бодунга шигээдип алыр. Оолдун сөс дыңнаас чүвези ийи хардан эгелей бээр, ол дээрге бодун камгалап эгелээни-дир. Ынчангаш 2 хар четпээнде кээр-гел сеткилге кижизидер. Кончуп, дедирлендирер болза багай, ол дорамчылап апаар.

Уруг бүрүзүндө угаанныг, талантылыг, тура-соруктуг болурунун үндезиннери бар. Ону

деткири, сайзырадыры ада-иениң онзагай хүлээлгези болур. Амгы үеде бистер, кыргынар, уругларывыстың уруглары, оларның уругларының угаан-медреселиниң хөгжүлдезин, угаанының өзүлдезиниң онзагайын кайгаар-ла-дыр бис. Янзы-бүрү дамчыдылгаларда амгы ажы-төлдерниң угаанының улуун, делегейни дескинди билип, янзы-бүрү дылдарга чугаалай бээр кайгамчыктыг боор чүвө-дир. Ол дээр-ле ада-иениң онзагай кижизидилгези-дир ийи. Угаанныг ада-иеден улуг угаанныг ажы-төл төрүттүнер болгай.

Чамдыкындыга ада-иелер бар: ажырбас, школага башкылар өөредип, кижизидип каар, оларга бүзүрээр бис дээр. Ындызын ындыг-ла харын, ынчалза-даа башкылар күрүнениң дааскан тускай өөредилге программасын өөредир, бүгү тала-биле сайзырадыры оларга болдунмас. Чамдык өөреникчилерниң школага белеткели чок болур, а чамдызын эки белеткээр болур. Уругларның келир үези, эртем-билиг чедип алыры ада-иеден хамааржыр. Кошак өөредилгелиг, багай чурумнуг уруг-дарыгдан чүңү манаар бис.

«Шын» солунга өөредилге-кижизидилге дугайында хейнү бижи турар. А ону шын-дыр, чөп-тур, ажыглаа ажыктыг-дыр дээр чүвө чок, ону кайгаар-дыр мен. Азы ол эки сүмелерни чыып, ажыглап чоруур ада-иелер, аныяк башкылар бар чадавас. Ынчалза-даа шынын чугаалаарга, «Шын» солунну номчуvas ада-иелер, башкылар безин бар болдур ийи. Солун номчуп турар ада-иелер, эр хейлер! «Шыңга» шынны бижиер деп бирир мен.

Майя ДАРГАТ,
хоочун башкы.
Кызыл хоорай.

Бистиинде мындыг

ЫРАККЫ ШКОЛАДА

Тускай темага викторинаны Бай-Тайга кожуунуң Бай-Талдың Николай Конгар аттыг школына библиотека эргелекчизи Айлаңмаа Хомушкы биле тывадыл болгаш чогаал башкызы Алефтина Дамбыл организастап эрттиргеннер. Ону Салчак Калбаххеркович Токаның 115 харлаанынга тураскааткан.

Викторинаны чартык ай чыгы чогаадыкчы аргалар-биле белеткеп келген, ынчангаш харылаары белен звес. Ында чүгле Салчак Токаның бодунуң дугайында звес, а ооң кады ажилдап чораан эш-өөрүнүң, бижээн чогаалдарының, оларның маадырларының дугайында даалгалар база бар. Чижээлээр-ге, «Араттың сөзүн» кым очулдурганыл?», «Салчак Токаның авазы Тас-Баштыңың шын ады», «Токаның эртем-билиг чедип алган өөредилге чериниң ады?» дээш оон-даа өске айтырылгар.

Салчак Токаның дугайында викторинаның айтырылгарына эң-не хей шын харыялааш, бирги черни 11 класстың доозукчузу Дамырак Саглай чаалап алган. Викторинаның темазына хамаарыштыр эки билиглери көргүскөш, ийиги черни 8 «б» класстың өөреникчизи Ай-Чечек ээлээн. Салчак Токаның дугайында хей чүүлдерни билер 8 «а» класстың өөреникчизи Сорунза Дамыраң үшкү черге төлөптүг болган.

«Тывыкы деп кымыл?» деп викторина ышкаш мөөрейлер, кежээлдер дээш өске-даа чүүлдер өөреникчилерниң билиглериң делгемчидеринге, эртемнерге сонургалын көдүреринге, шылгалдаларга белеткениринге

дыка дузалыг.

Бир демдеглесээр чүү школада аныяк эр башкылары саны көвүдөп турары ылаңгыя өөреникчи оолдар эр мөзү-бүдүштүг, спортка дыкшылдыг, ооң тевиин-каң-кадык бооп өзеринге эр кылар кончуг салдарлыг болуу.

Чоокта чаа республика барыин кожууннарының лаларының аразынга хол бүүнге зона маргылдаазы б эрткен. Мөңгүн-Тайга, Бай-Т Барыин-Хемчик кожууннар Ак-Довурак хоорайдан лачыларның командалары маргылдаага киришкен. Б черни Бай-Талдың Николай гар аттыг школының комазы чаалап алган. Бо биске черниң чурттакчыларынга, д өөрүнчүг болуушкун.

Бай-Тайганың девискээри улуг хар чаган, ооң кылыны дык черлерде 1 метр хире болза, күш-культура башкы Д-Х.И. Таргын, В.В. Хертек, Уртунай олар 1000 метр дурттуг хаак оруун үндү маргылдааларны организасттиргеннер.

Күш-ажыл башкызы О.Р. С чак, чурук башкызы Т.С. Ме өөреникчилерни эвилелдеп гаш, школаның мурнунга С Ирейниң, Хар-кыстың овуру бирин хардан чараштыр кы каарга, чон дыка магадаан.

Николай Конгар аттыг ланың башкыларының тывгыр-сагынгыр чогаадыкчы ажап турары дыка өөрүнчүг-дү

Барат ДЕЛЕГ-О

күш-ажылдың хоочу

Бай-Тал су

Төлөптүг адалар

ҮЛЕГЕРЛИГ КЕЖЭЭ

Бистиң амгы үевисте эр кижилер амыдыралда дыка хей берге айтырылгарга таваржып турар болгай. Экономиктиг болгаш социал бергедээшкиннер, арагалаашкын болгаш наркоманияны күштелдирип турар таарымча чок байдал, өг-бүлениң нарын айтырылгары эр кижини муңчулдуруп турар. Ынчангаш адаларның, эр кижиниң сүлдезин бедидери – эң чугула айтырыг. Бистиң республикада чарлаттынган «Эр кижиниң ролюн бедидери» – деп телевиди деткивишаан, Хандагайты суурнуң «Чечек» уруглар садының ажилдакчыларының сонургалын бедидип, хей-ниитиге боттарың узулугадалар кылдыр алдынып, херээжен кижилерни хүндүлөп, өг-бүлениң, ажы-төлүңге, ажилдап турар коллективинге эп-найралды быжыглаар сорулга-биле садиктиң методист башкызы Айлаң Владимировна Кертик-оолдун эгелээшкени-биле «Тергин эр ажилдакчы» деп мөөрейни организастап эрттирген.

Мөөрейге шупту он бир оол беш чадага эр күжүн бадыткаарынга (спорт), авангардка (херээжен улустун хевин кеде-ринге), айтырылгарга харыялаарынга база уран талантызын көргүзеринге маргышканнар. Мөөрей дыка солун эрткен, ылаңгыя спорт талазы-биле база авангардка келген аалчылар дыка-ла адыш часкап сонургадылар. Ол хамаанчок

киржикчилерниң уруглары аларын гримнээш, парик кедигеш, целлофан азы саазын птье кедирип каарга, адалар танывас турдулар.

Мөөрейниң түңнелинде бир черни Аяс Донгак, ийиги чер Буянды Ооржак, үшкү черни Хезиг-оол Кыспай алгаш, өртект белектер-биле шаңнатканнар. Арткан киржикчилер номинция аайы-биле шаңналдары алган. Шаңналдары шынарлы болганын демдеглээр чугул Садиктиң эргелекчизи Люмила Марк-ооловна Ховаль Улангом хоорайдан албан-бил өртектиг белектерни садэккелген. Журиниң шыңгышынчы ажилын база демделевес арга чок, улуг башк Зоя Мендишовна, повар Мари Чамыяновна киржикчилерге эки күзээшкенин чугааладылар. Сорук кирген оолдар чайын, узубаткан Улаатайның, улуг-бич даштары төнгөн звес, көдүрө даштан эккеп алгаш, садик итинге көдүрүп өөренир-дир десүмелештилер. Эки эгелээшкенир, деткир апаар. Чапсар аразында садиктиң ыраажылары Чечек Бадылаар-ооловна, Ай Кыс Олеговна мөөрейжилерге келген аалчыларга, чараа үннери-биле аян тудуп ырлаштылар. Мөөрей сөөлүндө шупту танцы-самнап алгаш, омак-сергек тарап чанганнар.

Болат-оол ХОМУШКУ

хоочун башкы

Хандагайты суур

аа уткуй хуу бодал

МАНЧЫ ЧИРИНГЕ МАРГЫЛДАЖЫП БОЛУР БЕ?

Кижилер деп амытаннарның тарын боттары чидирерлерге туралы угаан-зынын кызыгызы, тенээ, адамы, чазыыл чогу-бийылбырлардан өске ыңай чүү дээр боор. Черикээр хунаашканда, бир өскези кулданып алыр-инде, чаңгыс сөс-биле чупаарга, чүгле боттарының эрге-ажыын мурнатканда, биче дайыннар өөскүп ар. Ындыг дайыннарның түң чок коргунчуг уржук-хөлчөк эки билдингир: чидим, ажыг-шүжүг, хоо-ал, сандарал...

Бүлө улус аразында, үстүндө адаанда ажилдакчызы, стивтер иштинде, кижилерның хамаарылгаларында чылал, адааргал, өжээн-тан өөскүп үнер «биче да-та чеже болуп турар чүве. уржуктарын база билир бис, биче боттарывыстың чурт-ыска, кадыкшылывыска та хорамча, когарал чедирип бис, ону база санап-түнээр чок. Хандыр сайгарар бол-даа өске тема-дыр. Мен

Бодувустуң амыдыралывыс-чурт деңнелдиг улуг-биче элдер-биле холбашпаан-даа кижилерниң тенээ бадыт-тырга-ла, үүрмек, хей чүве-каш, а херек кырында кадык-ыска хоралыг бир айтыргыны оеп тур мен. Ол чүл дээрге, байырлалында болганчок-ла п турар апарган бир хемчег: үе иштинде кым хөй манчы ил деп маргылдаа. Бистиң эривистиң база хөөремий, үен-даян чүвени өттүне шаап ургулаары амыр-ла болгай. егейде янзы-бүрү чурттарның азынга бир-ле чемни звээш дегере чий кааптарынга адаан-згелзэн чүве, ынчалза-даа тары өттүнчүп алгаш, дыка ттарда ындыг мөөрейлерни ил турар апарган. Бир-ле суг-өөрем кижжи хөк бодап ындыг таадып эккээрге, ону мырыңай еңнелинге чедир үндүрүп ар. Кижжи амытаннарның ииниң магазы-биле тенип унуң оон-даа өске чижектери ай.

егейниң медицина, кадык ал организациялары мындыг адааларга удур болуп турар. а билдингир, анаа-ла кара биле безин бодаарга, хөй чем хоралыг деп каракта көстүп ышкажыл. Ол чемни артында-минута иштинде организмче ыгыр. Езулуг-ла айыылдыг даа бо. Чер-делегейниң кайы-лунда чемге харгаш, өлген база бар. Америкада, Япо-өске-даа даштыкы чурттарда

хөй чемни кым мурнай чиптерил деп маргылдашкаш, ол-ла черинге амы-тынындан чарылган кижилер дугайында интернетте бижип каан. А даштыкыларны өттүнүп алган Россияга кышты үдээриниң Масленица байырлалында хөй блиннер чиггеш, орта харып өлгениниң ийи таварылгазы болган. Белгород об-лазынга блин чип эгелзэн бир ашак кижжи ол-ла черинге ыш-биле барган. Ол ышкаш Калининград облазының Черняховск хоорайынга шак-ла ын-дыг маргылдаага эң-не идепкейлиг киржип турган 48 харлыг эр кижжи тиилеп кааш, шаңналын алыр дээш сценаже үнүп бар чыда, доңгая дүшкеш, олчаан оңгарылбаан. База бир аас-кежик чок таварылга: эрткен чылдың август айда Львов обласка Хамаарышпас чоруктуң хүнүн дем-деглеп тургаш, варениктер чирииниң маргылдаазынга 58 харлыг украин эр амы-тынындан чарылган.

Чүгле Россияга болган таварыл-галар мындыг, а даштыкы чурттар-да – оон-даа көвей. Ол хирезинде айыылдыг адаан-чарыштан сал-дынмас-даа, уламчылавышааннар. Ында чүнү-даа чип турарлар: гам-бургер, пицца, бутерброд, янзы-бүрү пирогтардан эгелзэш, ногаа, үнүш аймаа, ам мырыңай курт-кымыскай, тараканнар чедир. Кижжи бодаарга, ындыг адаан-мөөрейлерде онза, солун, чараш чүү боор. Харын-даа аксын долдур чем дыгыттыган кижилерни көөрге, бирде кээргенчиг, бирде чованчыг-даа. Бир эвес бис-ке кайы-бир суурга, хоорайга-даа ындыг маргылдаа үезинде, бак чүве ыңай турзун, кым-бир кижжикчи-биле айыыл-халап болу бээр болза, кым ону харыылаарып? Маргылдаа эрт-тирген организмдерге харыысал-га дүжөр бе азы аңаа киржи берген кижиниң бодунуң шоругу болур бе?

Ынчангаш удавас хөлчөк найыр-лап-байырлаарывыс Шагаа эртти-рерде, организмдерниң бодам-чалыг болурун кыйгырар-дыр мен. Байырлалдың хемчеглери утка-шы-нарлыг, өөредиглиг, көрүштүг, аяныг, чараш болур ужурулуг. Каш минута иштинде хөй манчы чириинде кандыг эки утка барыл, кандыг эстетиктиг тала барыл? Харын-даа чамдык бичии ажы-төл ындыг чүвени көрүп алгаш, чемни дүрген чип болур чүве-дир деп билип, бажыңыга өттүне берип болур. Аъш-чемни дүрген чириге, кезик-чамдызызы бүдүңге ажа бээр, ону ижин-баар хайылды-рып чадай бээр. Ишти-хырнынга дузалажып, чемни далашпайн, хоюду дайнап чириин шагдан бээр эмчилер сүмелеп, сагындырып турар болгай. Хөй үстүг манчы чириинге маргыл-дажып турган оолдарның организми ооң соонда кезек үеде бергедеп пат турганы чадапчок. Өй-хемчээл чокка чем моостап алырга, кандыг ийик: идээлээр, хөрөк ишти чыдыыр, өдөр-кузар...

Хөй үстүг манчы дүлүп алгаш, адаан-чарыш чарлап турбайн, ол манчыларны халчып турар ажы-төлге халаска каап бээр болза эки-дир, буян болур-ла ыйнаан. Моон соңгаар Шагаа азы кыш үделгезиниң байырлалдарын эрттирип тургаш, шак мындыг, үстүг-чаглыг манчы, үстүг блин чири адаан-мөөрейлер организмдериниң соксадыр болза эки деп бодаар-дыр мен. Тываның культура яамызы чер-черлерде эрттирип турар хемчеглерниң утка-шынарының талазы-биле кичээнгейин улгаттырып, культура ажилдак-чылары, тус чер чагыргалары-биле маңаа хамаарыштыр сайгарылганы кылып, хандыр чугаалажыры чуула:

Надежда ЭРГЕП.

Шажын-чүдүлге

АК ПАДМАНЫҢ ТУДУКЧУЗУ

Чырыткылыг 14-кү Далай-Ламаның бодунуң дугайында бижээн намдарын орус дылдан тыва дылче «Дезигде хосталга» деп ат-биле чырыкче үндүргени чүгле чүдүкчүлүккө эвес, тыва номчукчуларга дыка улуг буян-кежик болур. Ук номну арын, сөс бүрүзү номчуп орап кижиге чүгле буян-сүзүктү эвес, өндүр өөредигниң чы-рыындан аңгыда, мерген угаанның, кадыг-бергеге шыдамык чоруктуң, чырык черге чаяттынып келген Кижжи төрзэн черинге, чонунга, амылыг бүгү дириг амытаннарга энерелди, кээргелди көргүзүп, суртаалдап, канчаар сагыш-човап, демисежип, өөрүп, муңгарап чоруурун ажыт-чажыт чокка бижээни каракка көстүп, сеткил-сагышты хөлзедип кээр.

Номда бижээн чүүлдерниң шуптузун айтыры болдунмас болганда, кижжи төрлөгөннүң төөгүзүңгө артар салым-чаянныг чаагай-чырык херелдиг өөредигниң шылгараңгай угаанныг Чырыткылыг Башкызының сактыышкыннарындан чамдык чүүлдерни амы-хууда шиллгем, бодалым-биле алгаш, номчукчуларга чедирдим.

МЭЭҢ АДЫМ...

Хөй-хөй кижилерге Далай-Лама дээрге аңгы-аңгы уткалыг болуп турар. Чамдык улуска мен дириг Будда, Энерел бурганы Авалокитешвараның чер кырында кижжи чаял-газы болур мен. Өскелерге «Хаан Бурган» мен. Мээң бодалым-биле, Далай-Лама дээрге мээң ээлеп турар олудумну, эрге-дужаалымны ынча дээн. Бодум анаа бөдүүн, тодаргай-лаарга, буддист лама болур деп шиитпирлеп алган төвүт кижжи мен. Мен 1935 чылдың июль 6-да төрүттүнгөш, Лхамо Дондуп деп аттыг болган мен. Төвүт дылдан дорт очулдурарга, «Күзелдер Боттандырар Бурган» дээн.

Меңээ хамаарыштыр чугаалаар болза, мени, Төвүттүн он үш Далай-Ламаларының (бир дугаары – бистиң эрааның 1351 чылда төрүттүнгөн) катап төрүмели кылдыр санап турар. Далай-Ламаларның, Ак Падма чечектин тудукчузу, Энерел Бодхисаттвасы Авалокитешвараның кижжи чаялгазы деп көрүп турар. Ол чүүлдерге бүзүрээр мен бе деп, менден улус болганчок-ла айтырар. Бо айтырыга харыылаары ындыг-ла белен эвес. Ынчалза-даа ам бежен алды хар чеде бергеш, бо амыдыралдың дуржулгазындан база буд-дизм чүдүлгезинге даянып, мурнумда турган он үш Далай-Ламалар, Авалокитешвара база Будданың Боду-биле харылзаалыг мен деп чүүлдү бергезинмейн, бадыткап болур мен. (Бо номну Башкы 1990 чылдарда бижип эгелзэн).

СОКСААЛ ЧОК АГЫМ...

Буддизмниң үндезин хоойлузу – бүгү-ле чүүлдер удур-дедир харылзаалыг азы чүү-даа чүве чылдагаанныг болгаш түңнелдиг. Ол хоой-лу бөдүүн – кижжи бүрүзүнүң канчаар чурттап чорууру (сагыш-сеткилиниң байдалы), ооң бодунуң-на бодап-дурары үндөйлөттүнгөн, кылган чүүлдериниң түңнели болур.

Кандыг-даа чылдагаан түңнелдиг болган-да, ол түңнел дараазында база бир түңнелге келир, ынчангаш медедел, соксаал чок агым болур. Амылыг амытан өлүп турар үеде, ооң угааны сагыш-сеткилиниң (кандыг турган) бүгү-ле байдалдарын база кылып чораан бүгү-ле чүүлдериниң истерин арттырып алган болур. Ону карма азы кылдыныг дээр. Шак ынчалдыр, угаан, кылып чораан чүүлдериниң аайы-биле мал-маган, кижжи азы Будда кылдыр катап төрүттүнүп келир. Чижээ, мал азы араа-тан амытаннарга каржы чораан кижини көрүп көрээлиңер. Өлгөн соонда, ол база-ла амы-таннарга каржы бир-ле кижиниң ыды кылдыр төрүттүне берип болур. Шак-ла ол дег, бүдүштүг аажы-чаң, эки төрүмел чедип алырынга дөгүмчө болур. Угаанның алыс бүдүжү арыг болганда, багай кармазын бүрүнү-биле арыг-лап, амыдыралга хандыкшылын долузу-биле соксадып алганының соонда, чуртталганың алыс бойдузу болур төнчү чок төрүмелдин тырыкызындан, хилинчек-човулаңдан, өлүмден болгаш катап төрүттүнүрүнден кижжи үне берип болур деп буддистер санаар. Ындыг байдалга чеде бээрге, угаан эгезинде Хосталышкынга, эң сөөлүндө Будда байдалынга чеде бээр.

МЭЭҢ АВАМ...

Мээң билирим кижилер аразындан мээң авам кандыг-даа чигзиниг чок, эң-не чымчак

сеткилдиг кижжи чораан. Ол тергийн эки кижжи чораан. Ону билир кижилер аңаа шуптузу ынак чораан деп, долузу-биле бүзүрээр мен. Ол энерел сеткил-биле долган чораан. Кожавыс Кыдатта коргунчуг аш-чут болуп турарын улус чугаалажып турган. Дыка хөй ядыы кыдат кижилер чөм дилеп, кызыгаар эртип келгеннер. Бир катап холунда өлүг уруун тудуп алган ада-ие бажыңывыс эжинге чоокшулап келген. Авамдан чөм дилээрге, оларны дүргени-биле чөмгерипкен. Оон өлүг уругже айыткаш, ону орнукушдуп каарынга канчаар дузалап болурун айтырган. Авамның чүнүң дугайында айтырып турарын билип кааш, бажын чайып, ойталап, ону чиптер бис деп, имнеп айытканнар. Ону билип кааш, авам аажок дүвүрөп, аъш-чем шыгжаар өрээлин куругдадыр-ла чөмин берип, муңгаргай оруунче оларны үдеп каан. Өг-бүлевиске аъш-чем артпайн, боттарывыс аш-даа чыдып каар болзувусса, чаңгыс-даа ядыы кижини ол хол куруг үндүрбес чораан.

Бир сактыышкын меңээ онза тааланчыг – бичии оол тургаш, авам-биле кады дагаа кажазынче киргеш, аңаа артып каарым. Дагаа уязынга олуруп алгаш, дагаа өттүнүп алгырар турган мен. Өске бир ынак кылыр чүүлүм, ырак орук чоруур деп барган кижжи дег, барба иштинге идик-хеп сугарым турган. «Лхасаже чоруптум, Лхасаже чоруптум» дээр турган мен. Маңаа немей чугаалап каар чүве, столдуг ыяап-ла бажынга олурар мен дээш, өскелерни оон тургузу албадаптарымны, бедик езу-дужаал ээлээрин баш удур билир турган-дыр деп, сөөлзүредир улус чугаалаан. Бедик төрүмелдин демдектери болур каш таварылганы авам меңээ сөөлүндө чугаалаан. Чижээлээрге, бодумнуң аямны, авамдан өске, кымга-даа тудуспас чораан мен. Оон ыңай, танывазым улустан черле кортпас турган мен.

ЧАШ УРУГ ОНУ ТАНААН...

Үш хар безин четпейн турумда, Төвүт Чазактың Далай-Ламаның катап чаяалга-зын тывары-биле чоруткан бөлүү Кумбум хүрээзинге чедип келген. Ол бөлүктүн келиринге элзэн каш баш удур демдектер чылдагаан болган. Оларның бирээзи – мээң мурнундаагы бежен чеди харлыг тургаш, 1933 чылда чок апарган 13-кү Далай-Ламаның мага-бодун ширээге олурар кылдыр шыгжап каан турда, бир кезек болганда ооң бажы мурнуу чүктен – соңгу-чөөн чүкче көрнү берген болган. Удаваанда Регент боду база дээди деңнелдин ламазы кижжи чораан болгаш, төвүттүн мурнуу чүгүндө Лхамой Лхацо деп ыдыктыг хөлдүң кырынга төвүт «Ах», «Ка» болгаш «Ма» деп үжүктөрни ол тода көрүп каан. Ооң соонда хөлдүң суунга алдын-ногаан дээвирилгил үш каът хүрээни, оон дагже үнген кокпа орукту көргөн. Адак соонда суг бадар хоорзалары өскелерден ылгалдыг улуг эвес бажыңны ол көргөн. «А» деп үжүк соңгу-чөөн можу Амдо деп чүүлге бүзүрээш, Далай-Ламаны тывар бөлүктү оон шак-ла ынаар чорутканы ол.

Кумбум хүрээзи үш каът, алдын-ногаан дээ-вирилгил болган, ам чүгле суг бадар хоорзалары өскелерден ылгалдыг бажыңны тывары-биле чоок-кавыда суурларны шинчилеп эгелзэннер.

Галина МАСПЫК-ООЛ Белеткээн.

(Уланчылыг).

Чырыткылыг мөгейи

БАЛАЛБАС ИСТИ АРТТЫРГАН

Улуг-Хемниң оң талазын куду баткаш, Хайыракан дааның дужунга келирге, бичии хемчигеш күчүлүг Улуг-Хемниң куспаанче эргеленип кирип чыдар. Ооң адын Эжым дээр. Чайгы үеде ол кылаң кара суглуг хемчигештин унун дургаар таптыг-ла 49 катап аай-дедир кежи чорааш, ооң сыстып үнген чери – Хаттыг-Тайганың кырынга үнүп келирге, шыргай ногаан аргалыг, делгем шөлдерлиг малчыннарның чайлагары чаттыла бээр.

Эжым дээрге Тываның төөгүлүг черлериниң бирээзи. Маңаа Тываның улустун чогаалчызы Сергей Бакизович Пюрбю, Тыва Арат Республиканың сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы чораан Адыг-Түлүш Олдукаевич Хемчик-оол, ТАР-ның Биче Хуралының Президиумунун Даргазы чораан Чүлдүм Лопсанович Адыг-Түлүш, Тыва эки турачыларның командири, Совет Эвилелиниң Маадыры Түлүш Балданович Кечил-оол болгаш оон-даа еске ат-алдарлыг кижилер маңаа төрүттүнген.

Ол ышкаш Эжым чурттуг Адыг-Түлүштерниң аразындан «мөг» деп шолалыг Сумакин Дооданмаевич Биче-оол Тыва Арат Республика үезинде республика Наадымнарынга дөрттүн санынче кирип хурежи чораан. Ооң «мөг» Биче-оол» деп адын төрзүн черинде чону улуг чоргаарал-биле сактып чоруурлар.

Ол атты ооң соон салгаан оолдары, уйнуктары херелдендирип чоруурлар. Сумакин Дооданмаевичиниң беш оолдары: Владимир, Маадыр, Сергей, Андрей, Александр – шупту хостуг хурешке ССРЭ-ниң спорт мастери атка төлөтпег болганнар.

А кырганның улуг оглунуң оглу Буян хостуг хурешке Россияның делегей чергелиг спорт мастери. Ол 2003 чылда Мальта Республиканың найысылалы – Валетте хоорайга болган делегей чемпионаның тиилекчизи болган. Буян Владимир-ович амгы үеде республиканың күш-культура болгаш спорт сайыдының бирги оралакчызы албан-дужаалда ажылдап турар.

Тывага күш-культураның болгаш спорттун идепкейлиг сайзырадыкчызы, суртаалчызы Владимир Сумакинович Биче-оол солун болгаш дыңнаксанчыг спортчу амыдыралдыг кижилерниң бирээзи чораан. Ол ам боду бистиң аравыста чок-даа болза, ооң кылып бүдүрген ажил-ижи, кижизиткен өөреникчилери, тыва хурештин хөй санныг аарыкчыларының сагыш-сеткилинде мөңгези-биле арткан.

Владимир Сумакинович 1947 чылдың февральдың 11-де Эжымниң Ак-Хаялар деп черге көшкүн амыдыралдыг арат кижиниң өг-бүлезинге төрүттүнген. Володяның турасоруктуг аажы-чаңы-биле мөгө мөзү-шынары Хайыраканның сес чыл школазынга өөренип турдала хевирлеттинип эгелзэн.

Аныяк оол күштүг, аваангыр кижиге бооп өзүп келгеш, он беш харлында-ла хостуг, тыва хурештерниң янзы-бүрү аргаларын эки билип ап, чаңгыс үешки эш-өөрүн үргүлчү октаар апарган. Ынчангаш 8 классты дооскаш, Кызылдың механизация

Александра Монгушова биле Владимир Сумакинович Биче-оолдар.

училищезинче өөренири-биле чорупкан.

Володя училищеге өөренип тургаш, үр-даа болбаанда Кызыл хоорайның, Тываның бирги чери дээш хостуг хуреш маргылдааларыга бо-ла кирип, шаңналдыг черлерни ап турар апарган. Шак-ла ынчаар Владимир Биче-оолдун ады Кызылдың механизация училищезинден эгелзеш бүгү Тывага дыңналып эгелзэн.

Аныяк мөгениң спортчу амыдыралына шериг албанынче барганы онзагай черни ээлеп турар. Ол баштай Хабаровск хоорайның чоогунда чажыт ракета кеззэнге бир чыл албан-хүлээлгезин эрттирип турда, ооң спортка чедиш-киннерин өөренип көргөш, Кызыл туктуг Ыраккы Чөөн чүктүн шериг округунун спортчу ротазынга албан-хүлээлгезин эрттирери-биле шилчиткен.

Владимир спортчу ротага тургаш, Кызыл туктуг Ыраккы Чөөн Чүктүн шериг округунун алды дакпыр, Хабаровск крайның беш дакпыр, Сахалин облазының, Приморск крайның база чемпиону турган.

Владимирниң шериг эрттирериниң хүлээлгези доостурга, ооң командирлери улаштыр шериг албаныга артарын сүмелзэннер. Ону Биче-оол чөптүг ажылдап, улаштыр шериг албанын эрттирбишаан, Хабаровскиниң күш-культура институтунче өөренип кирген. Ол төрзүн Тывага барык 8 чыл болгаш чанып келген.

1973 чылда төрзүн Тыва-зынче чанып кээп, «Спартак» спорт ниитилелинге тренерлеп ажылдап эгелзэни-биле Владимир Сумакиновичиниң спортчу, организатор болур үүле-херээ эгелзэни ол деп санап болур. Ол-ла чылын ооң амыдыралына база улуг өөрүнчүг өскерлишкин болган.

Арысканга СЭКП-ниң XX съездизи аттыг колхозтун хоочун малчыннары чораан Монгуш Седип-Караевич биле Ончатмаа Кудурукпаевна Бойбуларның ынак уруу Александра Кызылдың эмчи училищезин 1971 чылда дооскаш, хуваалда езугаар Улуг-Хем районун Хайыраканның эмчи участогунун эргелекчизинге ажылдай берген.

Александра училищеге өөренип турган үезинде спорттун янзы-бүрү хевирлеринге база сонуургалы улуг турган. Эң ылаңгыя

хол бөмбүүнге республиканың спортчу адын Саян артында улуг хоорайларга каш-даа катап камгалап чораан. Владимир Сумакинович хостуг үелеринде төрзүн чери Хайыраканга кээп, спортчу маргылдаалар эрттирип тургаш, Александра-биле чоок таныжа бергеннер. Ооң соонда олар найыралдыг өг-бүлени тутканнар.

Александра Монгушова сөөлгү үеге чедир республиканың онкология эмнелгезинге дээди категорияның эмчи сестразы бооп, ажылдап чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Ийи оглунуң, уйнуктарының чөлөнгийи, идегелдиг, эргим кырган-авазы.

Владимир Сумакинович «Спартак» спортчу ниитилелге анаа тренерден улуг тре-

нер, ол ниитилелдин спорт школазының директору деп эрге-дужаалды ээлеп, 1975 чылда ол ниитилелдин даргазынга соңгуткан. Владимир Сумакиновичиниң аңаа ажылдап тургаш, көскүзү-биле чогуткан ажылдарының бирээзинге ол ниитилелдин көдээ суурларга салбырларын ажитканы болуп турар.

Ооң бирээзи В. Биче-оолдун төрзүн чери Хайыраканга база ажиттыгган. Суурга «Спартак» ниитилелиниң салбыры ажиттыгган соонда, тренерлер Юрий Карбының, күш-культураның болгаш спорттун алдарлыг ажылдакчызы Владимир Кужугеттин удуртулгазы-биле бо бичежек суурдан 40 ажыг ССРЭ-ниң, Россияның спорт мастерлери үнгени хөйну чугаалап турар.

«Спартак» спортчу ниитилелдин даргазынга ажылдап турган үезинде ол ажылының база бир чогадыкчы талазын көргүскен. Ол чүл дээр – «Хуреш» спортчу агиткультбригаданы организастап ажитканы республиканың спорт сайзыралына чаа чүүлдерниң бирээзи болган. Тыва спортчулар чүгле күш-культура болгаш спортка эвес, а уран чүүл талазы-биле база талантылыглар. Оларның аразында ырлаар, танцылаар, баяннаар дээш кандыг спортчулар чок дээр. Бир-тээ, ындыг болганда, чүгле күш-культура болгаш спортчу эвес, а аңаа уран чүүлду база кадып алгаш, чон ортузунга агитация болгаш суртаал ажылын

Бүгү-эвилел чергелиг судья Владимир Биче-оол биле делегей чергелиг судья Василий Кармаев олар хостуг хурешке делегейниң 5 дакпыр чемпиону, алдарлыг Алиевтин (ортузунда) шаңналы дээш Махачкалага 1991 чылда болган делегей маргылдаазының ажыдышының чурумун дугуржуп ап турары.

чорудары-биле «Хуреш» бригаданы тургусканы-да Владимир Биче-оол уян, тааланчыг үнүгү дээрзин телеэкран тавар чеже кижиге көрүп, таны дээр. Композитор Батый К. баянга үдеди алгаш, «Ч. ларны» бадыртыптарга-ла турган.

Владимир Сумакинович оолдун эки ажылын үнелеп 1982 чылда ону Тыва АССР Министрлер Чөвүлелиниңында Күш-культура б. спорт комитетиниң дарг. томуйлаан. Ооң соонда к. спортчулары ону «Урожа. тура спорт ниитилелиниң. зынга соңуп алганнар. О. жай» эки тура спорт ниит. даргалап турда, аңгы-аңгы ниитилелдерин каттыш. Профэвилелдерниң Бүгү-эки тура күш-культура б. спорт ниитилели тургусту. ге, ооң ажылын база хөй. да удуртуп келген.

1993 чылдан эгелзэш. димир Сумакинович Тыва. публиканың Чазаанга б. социал политика талазы. секретариатының кол с. лизинге, ооң соонда ш. чүдүлгө каттыжышкына. айтырыгларын харыыла. зы-биле Президентиниң. эргелиг төлээзинге 1997. чедир ажылдаан. Ооң с. республиканың күш-кул. болгаш спорт комитетини. газының оралакчызынга. же үнүгөже чедир ажыл.

Тыва хурештин төг. чаңчылдарын, сагыыр дү. рин эки билир кижиге чонг. гир, билдингир кылдыр т. бырлап бээр, өгбелери. бо оюну аажок көрүштү. эртерин билер бис. Өткү. чедингир сөс-домактыг, ч. үнүг тайылбырлакчыла. бирээзинге Владимир Биче-оол хамааржыр чораан.

«Хуреш» стадионунга. лерниң ачы-дачыр сел. алышкыны Владимир С. кинович чарлап, тайылбы. бээр, шынап-ла, стади. олурган бүгү чон кулаан. бээр чүве-ле болгай.

Владимир Сумакин. республиканың полити. амыдыралына база бод. балалбас изин арттырган. 1990 чылдан 1994 чылга. дир Тыва Республиканың Д. Хуралының улус депута. га соңгудуп, 1993 чылда Т. Республиканың чаа Үнд. Хоойлузун хүлээп алыр. идепкейлиг киришкен. А. чырыткылыг XIV Далай-П. башкы Тывага келирге. Тыва. чаа Күрүне тугун Ыдыктыг. Башкыга барып ыдыкта. улустун бирээзи.

Россия Федерациязының. гаш Тыва Республиканың. культуразының болгаш спорт. алдарлыг ажылдакчызы Вл. мир Сумакинович Биче-оол. чонунун мурнунга ачы-хава. дээш «Күш-ажылчы шыпта. дээш» деп медаль-биле. шаңнаткан. Ооң чаагай. чонунун, спортчуларның. мөгелерниң сагыш-сетки. кезээде артар.

Владимир ЧАДА

Фото-чуруктарны автор архивинден алыр.

Культура амыдыралындан

ХӨӨМЕЙ, СЫГЫДЫ-БИЛЕ АЛДАРЖААН

(Бистиң интервьюс)

кан 5-ки "Хөөмей – Төп Азия чоннарының эртинези" деп Бүгү-делегей симпозиумунга ансамбльдер аразына дээди шаңналдың эдилекчилери болдуvus.

Дараазында чылын Америкага "Кал-дак-Хамар" деп дискивис бижиттинген. 2012 чылда Шушенск хоорайга болган "Сибирьниң делегейи" деп этниктиг фестивалга, 2013 чылда Маньчжурияга хөөмей күүседикчилериниң аразына мөөрейге "Чиргилчиннер" дээди шаңналдарны (Гран-при) алган бис. Эрткен чылын Санкт-Петербургка "Черниң аялгасы" деп Бүгү-делегей фестивалының лауреаттары болдуvus.

— "Шынны" бүгү Тыва номчуп турар болгай. Номчукчуларывыс силерниң чер-чуртуңарны, ал-бодуңарны сонуургаар боор. Боттарыңарны таныштырыптар силер бе.

Мөңгүн-оол Ондар:

— Чөөн-Хемчик кожуунуң Бажың-Алаак ортумак школазын дооскаш, Кызылдың уран чүүл училищезиниң тыва национал хөгжүм салбырынче өөренип кирген мен. Аңаа өөренип тургаш, 1992 чылда "Хөөмей" симпозиумунга киришкеш, дээди шаңналды алган мен. 1996 чылдан тура бо хүнге чедир "Чиргилчиннер"-биле ажалдавышаан, кол ажилым "Саян" ансамблиниң ыраажызы, хөгжүмчүзү болуп ажилдап чоруур мен. Өөм ишти Чейнеш Борисовна Кызылдың № 5 гимназиязының англи дыл башкызы. Оглуvus Даң-Хая Москваның энергетиктер институтунуң 4-кү курсчузу. Ол база хөөмейлээр, хөгжүмге ынак.

Айдың Быртан-оол:

— Мен Барыын-Хемчиктиң Кызыл-Мажагына өскеш, Кызылда Республиканың уруларның уран чүүл школазын, улаштыр Кызылдың уран чүүл училищезин доостум. Бо бөлүккө ажалдааш, чаа-ла чартык чыл болуп тур мен.

Айдысмаа Көшкендей:

— Чаа-Хөл кожуунуң Булуң-Терекке төрүттүнгеш, Улуг-Хемниң Арыскан ортумак школазын 1994 чылда дооскаш,

Кызылдың уран чүүл училищезинче кирип алган мен. Аңаа чадаганга өөренип турдум (ынчан ындыг салбыр турган). 1996 чыл — "Чиргилчиннерниң" ыраажызы болган база Игорь Көшкендей-биле өг-бүлө туткан чылывыс.

— Өг-бүлө туткаш база 20 чыл бооп турар ышкажыл силер?

— Ийе, чогаадыкчы ажилым биле өг-бүлө чуртталгам катый хаара чоруп турган. Чаш оглуvus азыра-вышаан, гастрольдар, өөредилгем шупту катчы берген. Ол бүгүн ууп шыдавайн, өөредилгемни каар ужурга таварышкан мен. Ынчалза-даа 1999 чылда ТывКУ-нуң тыва дыл болгаш чогаал факультетинче шупту Игорь, мен, Андрей Монгуш, Дамба-Доржу Ынаалай дээш элээн хөй чогаадыкчы салым-чаяанның аныктар өөренип киргеш, ону 2004 чылда чедиишкинниң доозуп алган бис.

Амгы үеде кол ажилым Тываның Күрүнениң "Саян" ансамблиниң ыраажызы бооп ажилдап чоруур мен.

— Ыраажы болуп салым-чаяаныңар кайыын келгенил?

— Авам Ыймачап Сатовна Кандан 75 харлыг. Ол аныяанда-ла ырлаар чораан. Уруглар садына ажилдап тургаш, авам үргүлчү кожуун көрүлдери, концерттерниң идепкейлиг киржикчизи киж. Мен ону үргүлчү эдерип, ырлаарын өттүнер чораан мен.

Игорь Михайловичиниң ада-иези кайызы-даа ырлаар. Ачазы Михаил Монгушовичини езулуг тыва аас-чогаалының эдилекчизи деп болур. Агаар-бойдус-биле чоок харылзаалыг, бүдүү билер, бойдус чаялгалыг киж.

— Оолдарыңар ырлаар, хөөмейлээр бе?

— Айгор хөөмейлээр, сыгыртыр. Бир чоруп-чоруп кээривиске, бажыңывыста ваннада хомус ойнаан тур-ла. 2013 чылда уругларның "Сарадак" деп сыгыт, хөөмей мөөрейиниң дээди шаңналын алган. Ам ТКУ-нуң физика, математика факультетинде 2-ги курста өөренип турар. Бичии оглуvus Чолдуг база хөөмейлээр, хөгжүмге ынак, чогаадыкчы салым-чаяанныг. Ол Кызылдың № 5 гимназиясында сураглыг барабанчы кызывыс Байлак Монгуштуң бөлгүмүндө барып турар.

Бир солун чүүл — бистиң өг-бүлевиске эрткен чыл онзагай белекти сөңнээн. Бичии Айхээ деп уйнукут болдуvus.

— Италия — бирги гастрольдап четкен даштыкы чуртуңар-дыр. Бир дугаар гастрольдардан онзагай чүнү сактыр силер, Айдысмаа Сайын-оол-овна?

— Италиян көрүкчүлөр чаа чүүлду аажок магадаар, экиргек чон болду. Концерттер соонда сцена артына келгеш, кайыын келгенивисти, ындыг онзагай, кайгамчык үнү канчаар үндүрүп турары-высты аажок сонуургап айтырар. Хостуг үе чок болганывыстан ол чурттуң онзагай чараш черлерин безин көөр арга чок болган бис. Ол үеде чаа тургустунган бөлүк болгаш, ат-алдар чедип алыры-биле биске күженишкениң хөй белеткенири чугула турган. Ол ышкаш дыл билбевис база шаптаразыннар болгаш моондактарны тургузуп турду.

Ынчалза-даа Италия меңээ бир онзагай чурт болган. Аңаа ие болур дей бергенимни билип каан мен. Хөңнүм булганырга, аныяк, чүве билбемден, ол черниң чеминге таарышпайн турар-дыр мен деп бодап турдум. Каттырынчыг чүүл, ол дугайын бир дугаарында итальян Марко Черриотти эскерип каан. Миланда ооң бажыңыга турумчуп алган турган бис. Бистиң менеджеривистен ол: "Сааттыг звес бе?" — деп эпиг-ээлдек айтырган. Марко — аргаан чүүлдер бүдүрер өг-бүлө бизнестиг. Ооң меңээ белекке берген дыка чараш, шынарлыг, чылыг энчек аржылын кунчуум Лидия Чунаковнага сөңнээн мен. Ол оозун ам-даа эдилеп чоруур.

— Өөңер ээзи-биле кады ырлаар "Сени чаптааш" деп сураглыг ырыңарны кымга тураскаатканыл?

— Ону шупту бичии чаштарга тураскааткан. А чогум ырының тывылганы ылап-ла улуг оглуvus-биле харылзаалыг. 1998 чылдың чайын Европа чурттарынче гастрольдап чоруптарывыска, Айгор Арысканда Игорьнуң ада-иезинге турган. Гастрольдар соонда оглуvus-апыр дээш, Арысканга келген бис. Игорь "Шын" солун номчуп орташ, Олчат-оол Монгуштуң "Сени чаптааш" деп шүлүүн номчупкаш, дораан-на гитаразын туткаш, аялга чогаадып эгелээн. Көшкендейлерниң 18 чыл дургузунда ырлап чоруур ынак ырызы ынчаар тывылган.

— Айгорну кым адааныл?

— 1997 чылда улуг оглуvus төрүттүнген. Игорь бис ийиниң аттарывыстың слогтары-биле Айгорнуң ады тургустунган. Өөм ээзи аттарга тускай хамаарылгалыг, ол ужур-уткалыг боор дээр киж. 2004 чылда хеймер оглуvus төрүттүнерге, Чолдуг деп адап алган бис.

— Чогаадыкчы ажилыңарда берге-дээшкениң бар бе?

— Улуг бергедээшкениң чок. Чүгле бөлүктүң кежигүннери удуртулга ажилдарына ажилдай бээрге чыгыры берге апаар-дыр. Алдар Константинович ТР-ниң культура яамызын, а Игорь Михайлович Тыва үндезин культура төвүн удуртуп турар болгай. Оларның чогаадыкчы ажилындан аңгыда, кол ажилына улуг харысалга негеттинер, чайы чок боор. Ынчалза-даа чонувуска солун, шынарлыг концертти бараалгадыр дээш үени тып, орай кезээге-даа чедир белеткенип турарывыс бо.

— Февраль 4-те болуп юбилейлиг концертиңерде чонну чүнүң-биле өөртүр силер?

— Тыва национал оркестр-биле концертти ажадар бис. 90 чылдарда ырлап турган ырыларывысты болгаш киж бүрүз чаңгыстың ырызын күүседир. Улустуң кожамыктарының чаарттыг электронуг хевири база бар. Харын чүнү шыдаар бис, ону көргүзөр бис.

— Хостуг үеңер чок-даа болза, мээң айтырыгларымга харылап бергениңер дээш четтирдим. Чогаадыкчы ажил-ижиңерге чедиишкиннерни күзедим.

Алдынай СОЯН чугаалашкан.

Фото-чуруктарны

"Чиргилчиннерниң" архивинден алган.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Администрация сумона Бурен-Хем Каа-Хемского района Республики Тыва объявляет конкурс на замещение вакантной должности муниципальной службы ведущей группы категории «специалисты»:

1. Заместитель председателя сумона Бурен-Хемский Каа-Хемского района по социальной политике.

Квалификационные требования: высшее профессиональное образование, стаж муниципальной службы на старших должностях муниципальной службы и (или) стаж государственной службы на старших должностях государственной службы или стаж работы по специальности не менее двух лет.

С условиями конкурса, положением о проведении конкурса можно ознакомиться на официальном сайте www.kaa-hem.ru

Прием документов осуществляется по адресу: 668400, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Бурен-Хем, ул. Подгорная, д. 29, с 9.00 час. до 17.00 час, тел. 8923-387-52-81

Срок приема документов: 20 дней со дня опубликования настоящего объявления.

Несвоевременное представление документов, представление их не в полном объеме или с нарушением правил оформления без уважительной причины являются основанием для отказа гражданину в их приеме.

Администрация сумона Суг-Бажынский Каа-Хемского района Республики Тыва объявляет конкурс на замещение вакантной должности муниципальной службы ведущей группы категории «специалисты»:

1. Заместитель председателя сумона Суг-Бажынский Каа-Хемского района по социальной политике.

Квалификационные требования: высшее профессиональное образование, стаж муниципальной службы на старших должностях муниципальной службы и (или) стаж государственной службы на старших должностях государственной службы или стаж работы по специальности не менее двух лет.

С условиями конкурса, положением о проведении конкурса можно ознакомиться на официальном сайте www.kaa-hem.ru

Прием документов осуществляется по адресу: 668423, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Суг-Бажы, ул. Валентина Хажыкы, д. 19, с 9.00 час. до 17.00 час, тел. 8923-261-58-58

Срок приема документов: 20 дней со дня опубликования настоящего объявления.

Несвоевременное представление документов, представление их не в полном объеме или с нарушением правил оформления без уважительной причины являются основанием для отказа гражданину в их приеме.

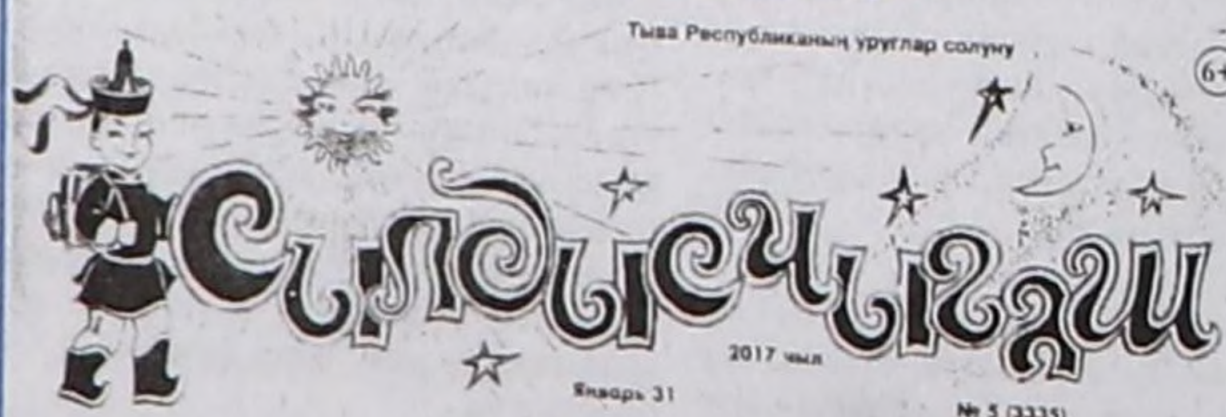
Журналист, чогаалчы Галина МАСПЫК-ООЛДУН «Хуулгаа-зын Тыва» деп солунунда «Ангел ам келбес» деп чаа чогаалы чырыкче үнүп келгенин номчукчуларга дыңнадып тур.

Харылзажыр телефону: 8-923-386-0937

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Кызылдың Олимпийжи курлавыр училищезин 2012 чылда дооскан Шораан Шыдырааевич ХОМУШКУНУН адынга тывыскан 17СПА 0001761 дугаарлыг дипломнун читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Эргим хүндүлүг «ШЫН» солуннун чагыдып алыкчылары!

Республиканың «Сылдысчыгааш» уруглар солунун айлап-даа, кварталдап-даа уругларыңарга чагыдып берип болур силер.

1 айда өртээ — 60 рубль 21 көп.,

1 кварталда өртээ — 180 рубль 63 көп.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
ямызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А. С. Шююн — 2-01-35.
Кол редакторнун оралакчызы А. М. Саая — 2-17-91.
Секретарь А. А. Эртин — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, А.А. Лагбы) — 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нийтилер-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.Д. Даржаа).
Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору Д.С. Монгуш, корр. С.А. Даргын-оол).
Социал айтырылгар (редактору Н.С. Эргел, корр. Ш.Н. Ховалыг).
Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору А.Н. Соян, корр. А.Д.-Б. Базыр-оол).
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак).
Фотокорреспондент В.Ф. Чадамба.
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.
Нийти телефон — 2-30-69.

**Станислав Маадыр-оолович
САРБАКАЙ**

2017 чылдың январь 31-де, амыдыралының 50-ги чылында, чүректин хоочураан аарындан Чаа-Хөл кожуунун чагырга даргазы Станислав Маадыр-оолович САРБАКАЙ мөчээр.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ооң төрөл болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдылган илереткен:

«Тургузуушкунуң оруунга чоок эштеримни, өстүрүп каан ажылдакчыларымны, чоннуң салым-хуузу дээш харысалганы кады үлежип, идегеп чораан кижилеримни чидирери менээ аажок хомуданчыг-дыр. Бо дүне Чаа-Хөл кожуун чагыргазының даргазы Станислав Маадыр-оолович Сарбакай чок апарды. Ол сөөлгү хүнүңге чедир ажыл-чын туружун кабаан! Мени буруудатпайн көрүңер, эр кижилер бүрүзү ынчаар чурттап каар болза, эки деп бодаар мен, ындыг кижилер чугула сорулгага бодун амыдыралының сөөлгү хүнүңге чедир бараалгадырын бодап чоруур...».

Станислав Маадыр-оолович Сарбакай 1967 чылдың март 27-де Улуг-Хем кожуунун Шагаан-Арыг хоорайга төрүттүнген. Красноярскин күрүнениң башкы институтун «Күш-дамыр кижизидилгези» мергежилдиг дооскан, күш-культура башкызы.

Күш-ажылчы базамын 1985 чылдың июнь 28 — август 25-те Чаа-Хөл ортумак школазының лаборантызы болуп эгелзэн. 1985 чылдың сентябрь 1-ден 1986 чылдың июль 1-ге чедир Красноярскин күрүнениң башкы институтунга өөрөнгөн. 1985 чылдың июнь 28-тен 1988 чылдың май 18-ке чедир Совет Армияның хүрээленинге шериг албанын эрттирген. 1991 чылдың июль 10-дан 1994 чылдың август 31-ге чедир Чаа-Хөл ортумак школазынга күш-культура башкылаан.

Чаа-Хөл кожуунга элээдилериниң спорт школазын ажыдарын эгелзэннериниң бирээзи.

1994 чылдың август 31-ден 2001 сентябрь 3-ке чедир Чаа-Хөл элээдилериниң спорт школазының торунга ажылдаан. 2008 чылдың 3-тен 2013 чылдың май 28-ке чедир кожуунун өөредилге килдизиниң ээзи турган. Ол албан-дужаалга ажыгааш, өөредилге системазын сайзыраттырарга үлүг-хууну кирип, башкылаанын бидидеринче кичээлге келген. Өөредилге ээзи Станислав Маадыр-оолович уду да, ол адыр аажок бедик деңгээлде кожуунун школараның материалдык базасы дыка хөгжзэн. Ол эргелелин республикада мурнак бирээзи деп санап турган.

2013 чылдың май 28-те Чаа-Хөл кожуунун Төлээлекчилер хуралы иштипи-биле С. М. Сарбакайны кожуунун чагырга даргазынга төрүттүңүз 2016 чылдың ноябрь 25-те ол Хураанын иштипи-биле ийиги хуусаада томуктап, «Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг», «Бажыңар чанынче», «Инек — чамалым» деп губернатор төлөвилел уурттулганы-биле кожуун девис чогумчалыг күүсеттинип турган.

Станислав Маадыр-оолович 2003 чылда «Тыва Республиканың культуразының болгаш спортунун хөрөк демдээ-биле, Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижии-биле» нагдан.

Чаа-Хөл кожуунун тургусту болгаш хөгжүп сайзыраарына Станислав Маадыр-ооловичиниң салымын үнелеп четтинмес. Ол бодунун булуңунун, республиказының чорраан, кожуунун социал-экономиканы хөгжүлдэинге үлүг-хууну кийик мога-шылап чок ажылдап чораан ууртукчуларның мерген угаанның чыныгы. Ол бодунун чуртунга, чону болгаш ооң эрге-ажыктарына бара чораан.

Чита областың Забайкалье шериг округунга турган улуг сержант Чаян Мерген-ович КУУЛАРНЫҢ чырык адынга.

Ол ам турган болза, январь 30-де 23 харлаар. (30.01.1994 ч. - 17.12.2016 ч.)

Чыккылама соок январьның төнчүзүнде Чылыг, чырык Кызылдың божудулга бажыңыга

Кууларларның ортун оглу Чаянчыгай Өг-бүлениң өөрүшкүзү бооп төрүттүнген.

Ортуну орта эвес дижири дег, Орлан эрес оол бооп өзүп келген. Садик назы чаш чылдары Сагыш ышкаш солун хөглүг эрткен.

Сургуул чылдары, спортчу дадыгышкыны Кызыл кожуун Көк-Тей № 1 школазынга эрткен. Ол шериг темалыг кинолар көөрүңге ынак Ооң маадырларын онза сонуургаар чораан.

Хостуг хүреш, бурят хүреш, чиик атлетикага Кончуг чараш аргалары ажылгаар чордуң. Ачаң, аваң ак сеткилдиг шынчы болурун, Ада-чуртка ынак болурунга кижизиткен.

Чита областың Забайкалье округун Чииги-биле шериг хүлээлгез эртти Керээ чарып, изиг күзелиң-биле Хевээр улай кезээңге арткан турган.

Элчеглиг шөлээ алыры чоокшулап Эргим Тываңче чанарыңның кайызы турган. Забайкальениң чараш бойдузу Салбайн барганы харааданчыг.

Турган кезээңге төлөптиг, Туруштуг улуг сержант бооп, Чогумчалыг турганың дээш Чоргаарланып артывыс оглум.

Чайгы чечек чазылган дег, Чараш эргим хүлүмзүрүүн, Чазык, дузаарга аажы-чаңың Сагыжывыста мөңгө арткан.

Ол черден оглувусту эккеп хүлээткен Орус, бурят тыва омактыг

шериг даргалап Чевег-хөөрге үнелиг сөстери дээш, Шериг езу-биле дайынчы салют дээш Четтиргенин, бурган өршээ, илеретти

24.01.2017
Кырган-авазы Биче Күскөл-ооло Монгуш
Дус-Даг

Расч. сч. № 4060381090004000277
Корр. сч. № 3010181050000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-лары болгаш массалыг коммуникация-лар адырыга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика талазы-биле эргелели «ШЫН» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткзэн. Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлан. (Кызыл, Шетинин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарны торларының бодалдары редакцияның туружун дүүшлейн барып болур. Айтыганын саннары бөскө-даа фактылары, дыңдагылары дээш автор боттары харылаар.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телеф. доглар. Чалгылдагы индекс: хуу кижилерге — 11530, организацияларга — 31730. Солун неделяда үш катал үнөр. Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 5231. Номери парлаггаже дужаганы: график езу 21.00, херек кырында — 18.00.